

Az általános erkölcstan.

A sok betegség között, melyek ma a magyar népoktatás és általában az iskolázás terén élnek, talán legsúlyosabb az a hivatalosan is erőszakolt elv, hogy a gyermek és az ifjúság valláserkölcsei szellemben neveltessenek. Mert az iskolák tananyagának egy-egy csekély, a mindennapi életre szükséges ismeretanyagától eltekintve, melynél tényleg maga az anyag a fontos, a többi túlnyomóan nagyobb részben a szellemi és erkölcsi képzést szolgálja. Ezért különösen fontos az, hogy milyen irányú és szellemű az iskolai tanítás s amikor azt látjuk és halljuk, hogy itt irányelvül az úgynevezett valláserkölcset kényszerítik rá iskolára, akkor alaposan meg kell fontolnunk, hogy mi az a valláserkölc, valóban a haladást, a felvilágosodást, az ember testi meg szellemi felszabadítását és egyenlősítését szolgálja-e, és általában megfelelő-e mai erkölcsi felfogásunknak? Mert, ha mindezeknek nem felel meg, akkor a mai iskola nem a haladás tényezője, hanem a sötét konzervatizmus melegágya.

Mi a valláserkölc?

A vallás az embernek egy képzelt természetfölötti lényhez való viszonyát akarja meghatározni. Ez a lény természetfölötti erővel bír és teljesen független a természet törvényeitől.

Az erkölc az embernek az emberekhez, a kisebb-nagyobb emberi közületekhez, általában az emberiséghez s annak céljaihoz, törekvéseihez való viszonyát állapítja meg.

A valláserkölcse e kettőnek összetevője volna, úgy állapítaná meg az embernek emberhez való viszonyát, hogy ez ama természetfölötti lény, vagyis az istenséghez való viszonya szerint módosul. A valláserkölcse szelleme szerint tehát minden vallásnak más-más az erkölcsese aszerint, amint más az istene, aki a maga természete szerinti erkölcsöt követel híveitől, a maga különleges jellege szerint állapítja meg az erkölcs törvényeit s ezeket mindegyik más és más vallási szankcióval látja el. Más szóval ez annyit jelent, hogy az embereket egyéni világfelfogásuk, születésük esetlegessége és nevelésük módja szerint válogatja ki, különbözteti meg közelebb vagy távolabb állókra éppen abban, amiben egyesítenie kellene őket: egy egységes életideál követésében. Íme: az első lépésnél kitetszik, hogy a valláserkölcse legfőbb ideálunkat, az emberiség egységének gondolatát igyekszik lecáfolni, tehát emberietlen s mint ilyen, a tanítás vezérszellemé nem lehet.

A vallás és az ő szelleme antiszociális és a legszélsőbb egoizmus. Ki-ki önmaga akar általa üdvözülni, önmagát a túlvilági életre érdemessé tenni, az isten kedvelt gyermeke akar lenni. A felekezeteknek, egyházaknak, mint közösségeknek nincsenek céljaik, csupán arra valók, hogy az egyénnek ezt az egoista, vagyis vallásos igényeit nagyobb mértékben kielégíteni segítsenek. Ezzel szemben az iskola szociális intézmény kell hogy legyen; józan, munkás, közös társadalmi együttélésre és együttműködésre kell hogy neveljen s ezért általános emberi szempontokon felépült erkölcsi törvényeknek kell hogy terjesztője legyen.

A vallásnak és az ő erkölcsének ez a kritériuma: jót teszek, hogy az isten meg legyen velem elégedve és beengedjen a menyországba, vagy: jót kell tennem, mert isten parancsolja s mert ha nem így teszek, pokolba kerülök. Még az emberszeretetre vo-

natkozó törvény, a valláserkölc büszkesége is így hangzik: „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat, én vagyok az istened!“ A jutalmon, büntetésen, engedelmisségen alapuló cselekvés nem lehet erkölcsi ideál, holott ilyenek követésére akar nevelni az iskola. Az általános emberi erkölcs kívánalmai szerint az a jó, ami minél több ember számára jót jelent s rossz minden, ami bárkinek is legcsekélyebb ártalmára van, tekintet nélkül arra, milyen istent imád vagy imád-e illet egyáltalán.

Ha el is tekintünk attól, hogy a különböző vallások különböző erkölcsi magatartást kívannak s így az emberek békés, testvéri együttműködését lehetlenné teszik, de már maga az, hogy erkölcsi törvényeiket vallási szankciókkal látják el, a vallásos felfogás pedig napról-napra mindinkább meghátrálni kénytelen a praktikus életfelfogás elől, bizonyítja, hogy a vallástól teljesen független, az élet alapján álló, az élet szükségleteinek megfelelő általános emberi erkölcs lehet csak az iskola uralkodó eszméje, mert csak ez felel meg a társadalmi együttélés érdekeinek, melyek kielégítésére az embert nevelni kell.

Mindezek s még sok más közismert érv kétségtelenül bizonyítják, hogy a valláserkölcstre alapított nevelés lehetetlen és káros. De fölösleges is itt minden bizonyíték, maga a társadalom fejlődése eldöntötte már ezt a vitát. A természetes fejlődés iránya olyan, hogy az erkölcs látszólag önmagától vált el a vallási alaptól és nagy, általános emberi szempontokra támaszkodik. Az erkölcsi életlátás nem a vallás kívánalmai szerint igazodik, hanem ettől teljesen függetlenül, az általános emberi érdekek és ideálok szolgálatában áll. Ma, amikor a vallások még szétdarabolni igyekeznek a faji és gazdasági szempontok szerint már amúgy is nagyon szétagolt emberiséget s a vallások egymással is harcban állanak, Magyarországon amerikai búzából sütött kenyeret eszünk vallás-

különbség nélkül s nem kérdezzük, hogy aki a búzát termesztette igazhitű volt-e, vagy egyedül üdvözülő» esetleg zsidó. A kecskeméti katolikus paraszt fájáról londoni anglikán vallású lord eszi a barackot. 79-ben Szegednek Paris népe is küldött segítséget s nem régen mi is gyűjtöttünk a messinai földrengés áldozatainak. A Titanic katasztrófája részvétet keltett az egész világon felekezeti különbség nélkül s a balkán háború hatását megérezte az angol bányamunkás is. Az emberiség már nagyon kinőtt a felekezeti határok közül s vele együtt kinőtt az erkölcs is. Nagy általános ideálok bontakoznak ki előttünk az erkölcs terén, melyek már nem egy nép, faj, vagy ország tulajdonai, hanem az egész egységes emberiségé. Régen megbukott már a vallás a maga túlvilági Ígéretéseivel az emberiség nagy társadalmában, ma már itt a földön akar boldogulni az ember, testvéri közösségben, egymást segítő munkában, melynek eredményében ki-ki aszerint osztozzék, amennyiben hozzájárult, de függetlenül attól, mire vár, mit remél halála után. Hiábavaló a felekezetek panasza, hogy az emberek moralitása letér a vallás útjáról, ez a természetes fejlődés folyománya. A vallások primitív látköre nem fogja át a fejlettebb társadalmi élet minden szükségletét, erkölcsi felfogásunk fejlettebb, tisztultabb és sokszor a valláserkölcscsel is ellentétben áll anélkül, hogy immoralis volna. Ma már egy bibliai Noé, egy Jakob, egy Torquemada vagy Szt. István nem lehet erkölcsi ideálunk, ellenben egyre nagyobbra nőnek előttünk pl. Franklin, Guttenberg, Steffenson, Lamarque, Darwin, Marx, Semmelweis stb. s csak valláserkölcsei nevelésünk az oka, hogy e nevek nem váltják ki belőlünk ugyanazon érzelmeket, mint az előbbieket a hívők lelkéből.

És ma, amikor az ember mindinkább öntudatra ébredő igazán ember kezd lenni, olyan, kiről a filozófus mondja: „am Menschen zerschellt die Kirche“;

olyan, aki önmaga fejlesztette tudásával s tisztultabb erkölcsi belátásával mindjobban függetleníteni tudja magát a régi metafizikai képzetektől, különösen szük-séges egy tiszta, egységes és általános, felekezeti, faji, nemzetiségi tekinteteken fölülálló emberi élet normájának kifejlesztése, mely mértékül szolgáljon, melynek elérését kívánja, óhajtja a most növekedő generáció. Az ifjúság elé a túlvilági élet helyett az általános és közös emberi érdekek szolgálatát kell állítani és megmutatni, hogy ezek révén fogja csak megtalálni helyét az életben s ezzel együtt a maga jólétét és boldogságát is. Az ilyen irányú, a legszentebb emberi ideál: az egységes emberiség megteremtését célzó nevelés a tárgya az általános erkölcstannak, melyet a nyugati államok mintájára a mi iskolánkba is be kell vinni a valláserkölcshelyébe.

Aki ezekután azt hiszi, hogy általános erkölcstan címén valamely modern filozófia alapján összeállított erkölcsi kódexet, etikát akarunk az iskolába bevinni, az nagyon téved. Ilyen általánosan elfogadott etikánk nincs is, de vallási katekizmus helyett erkölcsi katekizmust a gyermekek kezébe adni, azt betanultatni, ép oly esztelenség volna, mint az előbbi. Erkölcsösséget ép úgy nem lehet könyvből tanulni, mint vallásosságot. Nem szabad továbbá elfelednünk, hogy egy morálkodex összeállításával és tanításával ugyanott volnánk, ahol ma a vallásoktatás van. A vallás azért veszít tért napról-napra, mert egy bizonyos kultúrfokon keletkezve, csakhamar dogmákba merevedett, mivel e dogmákat örök érvényességüknek jelentette ki. Ezzel aztán elzárta maga elől a fejlődés útját. Már pedig az emberiség fejlődését, haladását megállítani még égi hatalommal sem lehet s a fejlődés magasabb fokán mások az ember igényei, szükségletei. A ma felállítandó morális követelmények bizonyos idő múltán nem fognák kielégíteni az emberiség ebbeli szükségleteit. Ha nem is fogadjuk el

teljesen mindenben Menger teóriáját, hogy az erkölcs tisztán a gazdasági erőtenyezőktől függ, az bizonyos, hogy a gazdasági erőviszonyok óriási hatással vannak az erkölcs fejlődésének irányára s valamint a jövő gazdasági fejlődését előre meg nem határozhatjuk, úgy hiábavaló volna a jövő számára erkölcsi dogmákat felállítani s így az erkölcs szabad fejlődését meggátolni.

Mi hát a tárgy az általános erkölcstannak?

Röviden kifejezve: ismerteti a mai emberiség erkölcsi gondolkodását, azaz számot ad az emberiség mai erkölcsi kultúrfokáról, megmutatja az ifjúságnak milyen életfelfogást és életmódot kivan a mai társadalom az erkölcsös embertől. S amikor ezt teszi, nem sorol fel elvont szabályokat, melyeket a gyermek meg sem értene, de még kevésbé tudna a saját életére alkalmazni, hanem bemutatja a való életet s annak száz meg ezerféle változatán a gyermekkel magával megkeresteti: ez a jó, ez a rossz; ez a helyes, ez a káros. Tehát az általános erkölcstannál maga a körülöttünk hullámzó, a való élet a tankönyv, melyből az ifjúsággal egyes jól megválogatott fejezeteket olvastatunk. Ez az eljárásunk megokolt és célszerű pedagógiailag, hasznos és helyes az erkölcsi nevelés szempontjából. Az embert — gyermeket és aggot — legjobban maga az élet, a való világban megtörtént események érdeklik s ezek vannak rá legnagyobb hatással. Az életnek minden kiszakított részlete sok, megkapó tanulságot nyújt, melyet könnyen alkalmazhat ki-ki a maga életére is. Az erkölcsi nevelés szempontjából is igen fontos momentum, hogy az átélt vagy közvetlen közelünkben lefolyt események bírnak reánk leginkább nevelő hatással. Ilyen, az életből vett eseményeket beszélgetünk meg a gyermekekkel, a példák körét a tanulók korához mérten válogatva meg. Az elemi iskola első osztályától kezdve a családi és iskolai élet, majd a helység,

megye, ország, az egész föld lakossága, állat és növényvilága, különböző viszonyai, érdekei, törekvései lesznek beszélgetésünk tárgya. Már az első osztályban lefolyhat pl. egy ilyen beszélgetés: Egy fiú nem volt néhány napig iskolában. Elmondja, hogy testvére meghalt. Mi baja volt? Elvette az isten, így mondta anyám. Hogyan értette ezt anyád? Testvéred bizonyára játszott a szomszéd fiával, ki akkor beteg volt. Róla testvéredre ragadt a betegség magva. Aztán hazament s nem mosta meg a kezét, úgy evett kenyeret s így lett ő is beteg. Nem hívtatok orvost, a betegség megölte. Évenként sok ember és gyermek pusztul el így, mert azt mondják a babonások, hogy az isten elvette, mert lusták gondolkodni rajta, mi volt az igazi ok. Akartok ti is meghalni? Hát akkor beszéljük meg, hogyan kell az ilyen halál ellen védekezni. Az ilyen beszélgetés mély nyomokat hagy a gyermek lelkében s bizonyos, hogy egy ideig vigyázni fognak lehetőleg a testük s az őket környező tárgyak tisztaságára s ez egyelőre elég. Az iskolai élet, az egyes tanítási tárgyak gyakran fognak alkalmat adni ennek a továbbfejlesztésére. A nagyobb gyermek korán, már 10 éves korában egy átfogó pillantást vehet az egész emberiségre. Tanuljuk, hogy gyapjút szállítunk külföldre. Hová? Azután posztó alakjában visszakerül hozzánk. Az angol munkás készített nekünk posztót. Mit reggeliztél ma? Honnan kerül hozzánk a kávé? Hány és milyen nemzetiségű ember dolgozott, fáradt vele, keresett kenyeret családjának rajta, míg asztalodra került? Szükségük van nekik miránk, vagy nekünk órájuk? Voltatok már moziban? Mit láttatok ott? Magyar ember találta ki a mozit? Mért nem tartotta meg magának vagy a maga népének? Tehát magának is, nemzetének is, de nekünk is nagy szolgálatot tett vele. A mozi nemzetközi lett. Ismertek még más nemzetközi dolgot is? Emberről hallottátok már mondani, hogy nemzetközi?

Ugyanebben a modorban — csak beszélgetve — igyekszünk megfejteni pl. a következő problémát: Ki a hős? Emlékeztek a történelemből Kinizsi Pálra? Kinizsi hős volt? Tudnátok-e nagyobb hősoket emliteni? Kit neveztek egyáltalában hősnek? Vájjon az a szegény fiú (itt egy elbeszélés következék) ki nyomorog, küzködik, tanul, felküzd magát, derék, hasznos ember lesz s még szüleit is magához emeli a jóllétbe, nem volt-e hős? Vájjon a rendőr, a tűzoltó, lehet-e hős? Hallottatok-e arról, hogy a Titanic katasztrófánál ki volt hős? Hallottatok-e Andreéről, Amundsenről és társairól? Vagy orvosokról, kik a tüdővészbacilusokkal kísérleteznek? Olyan orvostól, ki az új gyógyszer önmagán próbálta ki és belepusztult? S ti tudnátok-e hősoek lenni? Mit tesz a hős? Meg fogom figyelni, ki igyekszik közületek hős lenni. Aki közületek e hó végéig valamely hőstettet követ el, írja azt le és adja át nekem. Meglátom, hogy ki lesz a hősoek között az első.

Előfordulnak ilyen problémák is: Egy könyvben olvastam Ceylon szigetéről egy leírást. (Hol fekszik?) Ebben többek között el van mondva, hogy a sziget legmagasabb fensíkján egy épület áll, melynek külseje nem árulja el rendeltetését. Tény, hogy állandóan zarándokolnak oda mindenféle fajú, nemzetiségű és vallású emberek. Bemennek az épületbe és imádkoznak. Az épület t. i. egy teremből áll s padozat közepén egy lábna a megkövesedett nyoma látható. E nyomról a buddhisták azt hiszik, hogy Bráma lábától való. A mohamedánok, keresztények, zsidók, egy-egy szentjük lábának nyomát sejtik benne. Egy délután vegyes társaság halad a szerpentin-úton a fensíkra. Amint egyre feljebb haladnak gyönyörű látvány tárul eléjük. Egyik oldalon a végtelen tenger, a másik oldalon sötétzöld tea meg kávé ültetvények, elborítva fehér virágokkal, mint egy óriási

tarka szőnyeg. De az utasok közül csak egy látja a szép panorámát, a többi magába mélyedve halad felfelé. Az egy kivételével mind bemegy az épületbe, hol az egyik keresztet vetve letérdel, a másik a magával hozott szőnyegre borul, a harmadik csak megáll, de mind buzgó imába mélyed. Aki kívül maradt, az elmegy a fensík széléhez s onnan szétnéz, de egy szava sincs. Arcán a megilletődés, a gyönyör, a lelkesültség ragyog. Társai már régen befejezték imájukat s már lefelé haladnak, de ő észre sem veszi ezt, hanem nézi, hogyan merül el a vörösen izzó nap a tenger vizébe. Nézzük meg csak mi volt ez emberek lelkében? Ki imádkozott itt igazán? Kit imádozott az a szóitalan ember? stb.

E néhány példával csak rövid bepillantást akarom adni ebbe a nagyperspektívájú eljárásba, mely minden tekintetben messze túlszárnyalja a mai vállalaskölcsi nevelést, amelyet mielőbb ezzel kellene felcserélni. Óriási feladat vár ebben a tekintetben az iskolákra, viszont azonban csak így lehetnek az iskolák valóban az élet iskolái, mert e tanítási mód révén a ma elvont, csupán szellemi életet élő iskolákba is új, friss, üdítő tényleges élet kerül. Élni fog minden tantárgy külön-külön is, de együttes egész is fog képezni, mert az előadó a magyarázatból mindig átmeleg majd a való életre s annak sok, érdekes, változatos viszonylataira. Ma, ha kissé kidörzsöljük szemünkéből a vallásos világszemlélet álmát s így ébren vizsgáljuk az anyagot, amivel a mai gyermek gondolkodását narkotizálják, csodálkozva fogjuk látni, hogy a XIX. század gyermeke még mindig a — mondjuk — X. században él. Földmiveléssel él, pásztorkodik, meg csatázik, de arról alig van fogalma hogyan és honnan kerül a kenyér a pékhez, a tej a tejes emberhez, a csokoládé az üzletbe, a boa az anyja nyakába, mi a háború s mik annak okai és következményei. Mi felnőttek sem láttuk még hogyan

készül a gyufa, az üveg, a papír, hogy csak a legközelebbi dolgokról szóljak. Vagy mit tudunk mi a a világkereskedelemről, a nemzetközi munkamegosztásról? Feleségeink legalább tudják, hogy ez a szörme valódi szkunksz-e, vagy csak utánzat, de arról már nekik sincs halovány sejtelmük sem, hogy milyen állat viselte azt, hol és hogyan élt az az állat, ki húzta le róla bőrt és hogyan került a szúcshöz? Millió ilyen kérdést vethetnénk fel a mindennapi életből s azután még azt: hogyan lehet nekünk kedves a földi élet, ha nem ismerjük? Hogyan készített elő bennünket az iskola az életre, ha nem ismertette azt meg velünk? Mert tény, hogy pl. a Szt. István korabeli életet, az akkori kor törekvéseit jobban ismeri a mai középiskolás diák, mint a jelenkorét. De még tovább is mehetnénk. Nemcsak a gyufa előállításí módját nem ismerjük, hanem a munkások sorsát, helyzetét, életmódját sem ismerjük, akik a gyufát készítik. Pedig ismernünk kellene minél több embertársunk sorsát, helyzetét, mert csak a kölcsönös érdeklődésből fejlődhetik ki az együttérzés és ebből a testvériség, a szolidaritás. Tényleg annyira el van még az ember foglalva az istennel, meg a menyországgal, hogy nem ér rá megismerkedni embertársával, meg az élettel. Az általános erkölcsan nagy súlyt fog erre fektetni s mikor beállítja az ifjúságot az élet reális kapcsolatába, fel fogja benne ébreszteni a hála és szeretet érzését az emberiség iránt, mely érzelmeknek nem lesznek sem politikai, sem faji, sem világnézleti határai. Könnyű a diákokkal megismertetni azokat az intézményeket, melyek már most is élő kapcsolatot képeznek a nemzetek között. Nagyonfontosságú ebből a szempontból a posta, a vasút, a pénz szerepe. A középiskolák felső osztályaiban nagyszerű anyagot ad majd az azzal való foglalkozás, hogyan cserélik ki egymás között a föld nemzetei szellemi és művészeti kincseiket s ennek révén rá lehet mu-

tatni az egyetemes emberiség közös nagy céljaira, ideáljaira. S amikor az emberiség egységét így a tanuló elé állítottuk, felhasználjuk a nemzeti és világtörténelem kapcsán szerzett ismereteket, az egyes nemzetek életén belül lefolyt, vagy folyó osztályharcok megvilágítására. Hol és mikor voltak elnyomók és elnyomottak? Kik vannak a jogok birtokában s kik vannak azokból kizárva? Ezek alapján magyarázható társadalmi jelenségekre, különösen az erkölcs fejlődésére.

Hz általános erkölcstannak e rövid és hézagos vázlatából is kitetszik, hogy nem illeszthető be valamely tanítási terv keretébe, hanem külön órákat kell kijelölni, amire az eddigi hittanóra a legalkalmasabb. Bár az összes tárgyaknak ezt a szellemet kell szolgálniuk, a külön óra fontos az eszmék bizonyos rendszerbe foglalása, egyesítése céljából, amikor az egyes tárgyak kapcsán megállapított szempontok egységes egészszé, egymást támogató érvekké forrnak össze.

Azt hiszem természetesnek látszik, hogy ennek a tanításnak nem lehet alapja valamely valláserkölcsei világnézet, hanem kötelességünk ezektől független, tisztán tudományos ismereteken nyugvó világnézetet adni. Közölni kell az ifjúsággal azt, amit a világ, a föld, az emberiség keletkezéséről és jövődjéről a tudomány eddig megállapított s meg kell jelölni, mennyi ebben a hipotézis és mi a való, természeti törvényeken alapuló tény. Ezeket aztán az ifjúság korához, értelmi fejlettségéhez mérten részletezni és a többi tanítási tárgyak kapcsán bővíteni, mélyíteni kell. Meg lehet emlékezni — sőt kell is — a vallásokban kifejlett világnézletekről is, amikor a kritikának szabad teret kell engedni, anélkül azonban, hogy magát a vallást, vagy a vallásos érzést megsértenők.

Az a kérdés merül fel itt, hogy ez a tudományos világszemlélet kielégítő-e az ember számára? Határozottan nem. A tudomány a végokokra nézve nem tud

felvilágosítást adni, ezzel szemben a vallás a maga végocokait absolute semmivel sem tudja igazolni. De a végocok ismerete nem is olyan fontos. A fejlődés törvénye alapján, mely a sejttől kezdve az összes organizmusokon át az emberig megadja a természet egységes történetét, megtalálja az ember a helyét a természetben. Csak az embertől függ, hogy e határon belül megtalálja az úgynevezett lelki szükségletek kielégítését is és csak az évezredek megszokás és a nevelés célzatossága teszi, ha az emberiség nagy része még ma nem találja oly magasztosnak földi hivatását, életének józan, okos és becsületes kiélését, meg némi munkálkodást az emberiség továbbfejlesztésén, mint azt, hogy az élet megtagadásával, folytonos imádkozás árán a tubafa árnyékban, vagy a menyországban, vagy esetleg Ábrahám kebelében üdüljön holta után. A végocokra nézve egész nyugodtan felelhetjük bárkinek, anélkül, hogy az erkölcsiségére bárminő befolyással volna, hogy nem ismerjük. A régi, az ősoktól átöröklött világszemlélet középpontja s egyben véghatára az istenség volt s követőinek leghőbb vágya a menyország. A tudományos világszemlélet középpontjába az ember kerül, kinek leghőbb vágya maga az élet. Csak az, aki előtt az élet a leghőbb jó, lehet igazán erkölcsös és csak ha az életet tekinti leghőbb céljának, élhet úgy és fog úgy élni, hogy élete magára is, másokra is hasznos, áldásos és kedves legyen.

Az bizonyos, hogy mindaddig, míg az egyes felekezeteknek beleszólásuk lesz a nyilvános iskolák ügyeibe, az általános erkölcsstan nem fejtheti ki hatását. Míg a szellemileg gyermekkorát élő emberiség szemét a papok által eléje tartott szivárvány színei kápráztatják, addig nem lesz érzéke meglátni a való élet szépségeit. Már terjed a gondolat, hogy a vallás kinek-kinek magánügye, melyhez a társadalomnak semmi köze. Viszont az iskola társadalmi intézmény, mely nem sajátítható ki egyesek, vagy frakciók kü-

lönleges érdekeinek szolgálatára. Ennek a gondolatnak általánossá kell lennie, hogy a vallásoktatás és az azt kísérő szellem kiküszöböltessék az összes iskolákból s helyébe az általános érdekű, önálló emberi erkölcs lépjen. Meg kellene érteni a vallásos gondolkodásiaknak, hogy az ő szempontjukból is jobb, ha ezt mielőbb megteszik, ha az iskolától függetlenül gondoskodnak gyermekeik vallásoktatásáról s meg kellene érteniök az államkormányzatoknak is, hogy nincs joguk a különféle felekezetek ifjúságát egy bizonyos vallás szellemének elfogadására kényszeríteni és még kevésbbé van joguk egyáltalában vallásos nevelésre szorítani azokat, kik ezt nem óhajtják.

Ide, az iskola és az egyház különválasztásához, a lelkiismereti szabadság törvényes és intézményes biztosításához vezet az általános erkölcsstan. Meg akarja szabadítani az ifjúságot, — az utánunk következő generációt — a tehertől, mely évezredek óta gátolja az emberiséget a szabad fejlődésben; fel akarja ébreszteni mesterséges álmából, hogy öntudattal élje az életet és élvezze szépségeit; le akarja rombolni az ember és ember közötti legerősebb válaszfalakat, hogy közös munkával, testvéri együttélésben tegye kellemebbé, boldogabbá a maga és az eljövendő generációk számára ezt az életet, mely egyedül van s mely megérdemli, hogy mindenek fölött megbecsüljük.